

УДК 821.161.2-31.09

ББК 823 (4 Укр.)

«ЗОЛОТИЙ ВЕРЕСЕНЬ» 1939 РОКУ В ФОЛЬКЛОРНІЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Р. Ф. Кирчів

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України;
м. Львів; вул. Кісельницька, 16; тел. 038(322)62 25 13*

У статті здійснено спробу розкрити фольклорну трансформацію «золотого вересня» 1939 року. Автор доводить автентичність народної творчості на багатому матеріалі пісень, легенд, прислів'їв тощо.

Ключові слова: фольклор, пісенні записи, «золотий вересень» 1939 року, трансформація, фольклорна модифікація.

Міжвоєнна Польща зі своєю відверто антиукраїнською агресивною політикою не могла здобути собі прихильності в середовищі населення західноукраїнського краю. Тому не дивно, що початок її війни з гітлерівською Німеччиною першого вересня 1939 р. і дуже швидкий розгром війська та упадок цієї держави, не тільки не викликали в українців якесь співчуття, але, навпаки, зароджували в них надії на кращі зміни, оптимістичні очікування, які передалися і у фольклорне слово.

Автор цих рядків пригадує, як буквально по гарячих слідах подій того часу входили в усний обіг анекдоти, що висміювали самохвальну «потугу» польської держави і її збройних сил, що по суті після перших ударів з супротивником показали свою слабкість і неспроможність чинити поважний опір його переможному наступу. Зокрема, в різних варіантах обігрувалися характерні польські пропагандистські галасливі похвальби, що на випадок війни ворог зазнає нищівної відсічі. («Не дамо ані гудзика») - гласили офіційні рупори. А тут на очах усього світу за лічені дні довелося віддати цілу державу і шукати її верховодам прихистку за ближніми і далекими кордонами. Цю ситуацію й обнадійливі її наслідки схопила коломийка:

Шумлять вітри над полями, курява спадає.

То не вітер, то так шляхта за кордон тікає.

Ой пропала панська влада, нема панувати,

Вже не будуть українців в тюрмах катувати".

Ой кувала зозуленька, голосно кувала.

Тепер уже лядська влада навіки пропала [1, 384].

А в довшій пісні, яка поширилася в кількох варіантах, констатація ганебного розгрому польсько-шляхетської держави поєднане з глузливим звертанням до тодішнього її верховного правителя маршала Едварда Ридза-Смігли, котрий прославився фашизацією режиму в своїй країні і жорсткими розправами над українським населенням, але виявився безславно недолугим супроти гітлерівської навали:

*Ой ти, Ридзу-Сміглій, що тобі здається,
Із твоєї Польщі цілий світ сміється.
Пропала вже Польща, пропала навіки,
Вже їй не допоможуть французи й англіки.
Пропала вже Польща, пропала Варшава,
Уважайте, хлопці, щоб уже не встала [2, 383].*

Закулісні таємні договори між гітлерівською Німеччиною і червоною Москвою були в той час невідомими широкому загалу, а тому й перебіг політичних подій у суспільній, у тому числі й фольклорній, свідомості сприймався і віддзеркалювався лише в своїх зовнішніх проявах. Спочатку покладалися надії на «новий порядок» німецьких завойовників. Але несподіваний перехід Червоною армією Збруча 17 вересня 1939 року і її «визвольний похід» на терени Галичини змінили орієнтири. Хоча тут, без сумніву, чули про більшовицький терор, насильства, голодомори, що чинилися в підрадянській Україні, але в усій повноті ця жахлива дійсність не сприймалася і не усвідомлювалася не тільки в простонародному загалі, але й у значній частині інтелігентського, освіченого середовища. «Просто не вкладалося у голову, що такі звірства, жахіття там на советському боці, про які писала преса, розповідали свідущі люди, можливі. В їх правдивості ми сумнівалися і відносили в рахунок переборщування антибільшевицької пропаганди. А до того ж, польський режим, його українофобство так допекли і надоїли, що здавалося, що й сам диявол уже не може бути гіршим і жорстокішим від нього. Тому й прихід червоних сприймався багатьма, як певне вирішення, здавалося, безвихідної ситуації» [3, 14].

Приблизно такими словами пояснював мені дивні ілюзії й уявлення тієї значної частини галицького громадянства, яка з ентузіазмом і жовто-блакитними прапорами зустрічала передові частини Червоної армії, один чоловік, у національно-патріотичній свідомості якого не було підстав сумніватися. Треба додати, що немалу дезорієнтуючу роль відіграла і ліва прокомуністична пропаганда на західноукраїнських землях, яка у 20-30-х роках утримувалася і поширювалася тут на советські гроші і була досить розповсюдженою.

Отож, можна констатувати, що певна частина новотворів, які возвеличували «золотий вересень» 1939 року та які тиражувалися в різних советських виданнях і обговорювалися в дослідницьких розвідках, справді постала на хвилі тогочасних оптимістичних настроїв. До таких, що знаходили співчуття в ширшого народного загалу, можна віднести і значну частину коломийок про возз'єднання та пісенних текстів, наведених у дослідженні Ф. Колесси. Ідея соборності, розмежованих іномовними поневолювачами українських земель, єдність українців з-над Дніпра і Дністра здавна вітала у народній свідомості і відлунювала у фольклорній творчості:

*Ой по нашій Україні сади розцвілися,
Щезли межі, брати рідні докупі зійшлися.
Та затруби ти, трембіто, по цілому світу,*

*Вже ся збули ми панів та їхнього гніту.
Ой хто ж тото мости зводить через Дністер нові?
Буковинці й подоляни, хай будуть здорові!* [4, 14]

Досить широкого розвитку набула в пісенності того часу тема звільнення багатьох тисяч українців з польських тюрем, особливо оспівується кінець такого зловісного символу деспотичного режиму панської Польщі, як концентраційний табір у Березі Картузькій на Поліссі:

*Вітер віє, повіває, з дерев листя позривав,
Свої літа молодії я в Березі змарнував.
Зійшла правда, стала вільна земля наша руська,
Щезла, згинула з панами Береза Картузька* [4, 15].

Але дуже скоро реальна дійсність розвіяла ілюзії про «визволителів-товаришів». Тюрми швидкими темпами почали заповнюватися українськими патріотами і національно свідомими громадсько-культурними активістами, більшовицькі концтабори на Півночі і в безмежних просторах Сибіру виявилися набагато страшнішими від Берези Картузької, а жорстокість, нелюдськість політичної поліції НКВС перевершили злодіяння польської поліції. Советська система з її насильствами, докорінними руйнуваннями традиційних устоїв життя, зневагою до прав людини, войовничим атеїзмом, потоптанням духовності показала себе в цілому чимось страшнішим від можливого творіння самого диявола.

У тій атмосфері нового досвіду і зумовлених ним нових переживань та настроїв творилася основа виникнення і поширення відповідних цим настроям фольклорних реалій. Спочатку це були твори усної словесності антисоветського змісту, що прийшли на західноукраїнські землі з-за Збруча. Це здебільшого частівки, приказки і прислів'я про гаразди советського життя і його вождів. Очевидно, вони прийшли разом із червоноармійцями-«визволителями» і тими вибраними особами, яким було довірено встановлення і розбудову радянської влади в Західній Україні. Думаю, що саме з цього середовища в певні хвилини довірливого спілкування з галичанами випадково чи навмисно виловлювалися ці новотвори антирадянського змісту, які швидко набували поширення. Пам'ятаю, що вже десь наприкінці 1939 - у 1940 роках різні глузливі приспівки про колгоспний «добробут», «советський рай», прислів'я «Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні» жваво кружляли в моєму карпатському селі, у тому числі і між нами, тоді школярами-підлітками.

На ґрунті тривожних настроїв, породжених гірким досвідом реальних проявів облудності і жорстокості советського режиму з тюрмами, вивозами в Сибір, знущаннями над релігійними почуттями віруючих... виникали і поширювалися тривожні оповідання і чутки про арешти, депортації з родинами відомих місцевих людей, переслідування священників, осквернення святинь тощо. Уже в Різдвяні Свята 1940 р. з'явилася і пішла в обіг колядка «Сумний Святий вечір в сороковім році, по всій нашій Україні плач на кождім кроці». Цей пісенний новотвір утвердився в колядному репертуарі і наступних років з відповідною зміною датування в тексті («в сорок першим», другим, третім і т.д. році). В сюжеті

пісні відповідно з її рухомою хронологічною прив'язкою нарощувалися і додаткові співзвучні з місцевими подіями мотиви.

Так творилися її варіанти, які набули широкого розповсюдження. Один приклад з власного досвіду. У 1949 р. нас кількох студентів Дрогобицького учительського інституту запросили на Святвечір до батьків нашої однокурсниці. Ми тихо співали цю колядку і кожний щось додавав до тексту зі своєї місцевості. Вийшла цікава мозаїка. Оскільки «в сорок дев'ятім році» не вкладалося в розмір вірша і ритмічний лад мелодії, в процесі співу внесено заміну на «сумний святий вечір в теперішнім році». Імпровізаційним модифікаціям піддавалися й непоодинокі інші моменти тексту [5, 363].

Слабка зібраність текстового матеріалу і супутніх відомостей до нього обмежують можливість достатньо відтворити реальну фольклорну ситуацію того часу в Західній Україні. Певна річ, що ті «новотвори», які славили «золотий вересень», радість і щастя радянського життя, які тиражували в різних збірниках і масових пропагандистських виданнях, галасливо представляли в «наукових» студіях, насправді не мали поширення в народному середовищі і сприймалися в ньому як чужі, штучні, офіційно нав'язувані утворення.

У народному репертуарі зберігали живу функціональність твори обрядового і необрядового фольклору, особливо ті, що були співзвучними з тогочасними настроями більшості населення. В актуальному емоційному контексті зазвучали давніші й новостворені тюремні пісні, в родинному і довірливому товариському колах співали національно-патріотичні пісні, зокрема стрілецькі. У новотворах набирала розвитку антирадянська тема.

У цьому процесі особливо потужним імпульсом послужив трагічний факт «перших советів», один із найбільших злочинів большевицьких окупантів - їх криваві розправи над в'язнями тюрем Західної України на початку війни з гітлерівською Німеччиною у червні-липні 1941 р., масові розстріли і катівські знищення багатьох тисяч невинних жертв. Цей потворний чин комуно-московських «визволителів» І. Дзюба слушно назвав «одним з найстрахотливіших актів громадянської і гуманітарної катастрофи, якою обернувся для Західно України «золотий вересень» 1939-го» [6, 5].

Знову, вдаючись до спогадів, скажу, що помимо повідомлень у пресі про «подвиги» «доблесних» чекістів у тюрмах та інші їх злочини під час ганебної втечі перед наступаючими гітлерівськими військами, тоді поширилися численні оповідання і чутки про ці події. Вони посилювалися свідченнями очевидців, які, шукаючи своїх загиблих родичів і друзів, побували на місцях масових катівських розправ, бачили залиті кров'ю тюремні катівні, гори трупів, камери з живцем замуrowаними у них в'язнями, відкриті величезні могильники, в яких знавіснілі большевицькі карателі намагалися приховати сліди своїх жажливих діянь.

На основі дійсного, баченого, відчутого і пережитого формувалися певні сюжети, які, поширюючись в усній формі, збагачувалися рисами

фольклоротворення: втрати прив'язки до конкретних осіб і місць чи, навпаки, «встановлення» й акцентування гаданої конкретики, кристалізації певних «універсалій» і загальних місць. Головними компонентами таких сюжетів були драматичні мотиви з наголосом на особливо вражаючих деталях.

Так, зокрема, по свіжих слідах подій набули поширення оповідання про священика, розіп'ятого на стіні тюремної камери, закатованих монашок, вагітних жінок з розпоротими животами, дітей з розбитими головами, по-звірячому знівечених і замучених дівчат, про тих поодиноких, яким чудом удалося врятуватися в цій жахливій вакханалії від загибелі тощо. Такі сюжети наводилися в пресі, яка почала виходити в Галичині при німецькій окупації. Але в усному обігу епічна фактура цих сюжетів зазвичай розвивалася, доповнювалася додатковими мотивами, деталями, які допомагали пластичніше показати події і їх героїв, конкретизували їх причиново-наслідкову зумовленість, домальовували ситуативний фон і контекст. Народна уява доопрацьовувала такі сюжети особливо по лінії змалювання нечуваної жорстокості, садизму червоних катів, страшною долі і мученицької смерті їх жертв.

У моїй пам'яті збереглося з того часу спогади про священика, якого енкаведисти схопили під час відправи недільної Служби Божої і таким від престолу потягли в ризах до вантажної машини на вулиці, там кинули на дно, сіли на нього і повезли до тюрми. Дальша доля цього священика поєднана в оповіданні з повідомленнями в пресі про особливо жорстокі знущання в большевицьких тюремних заслінках над духовними особами, їх страшну мученицьку смерть. Героя оповідання живцем прибили до стіни і на оголене з пообрізуваними частинами тіла з великим вирізаним на грудях хрестом накинули порвані ризи.

Вражали уяву й інші аналогічні оповіді, якими в той час була заповнена усна народна творчість. На різний лад переповідалися сюжети про катування, тортування в'язнів, про те, як у цьому пекельному жаху окремим жертвам пощастило якось заховатися і врятуватися, їх оповідання про бачене і пережите.

Шкода, що свого часу ці оповідання саме в їх усній версії не були записані і не збереглися. Те, що з'явилося в пресі і в пізніших фіксаціях, зокрема після розпаду «імперії зла» заходами ентузіастів громадських організацій «Меморіал» і Товариства «Пошук», що опубліковано у виданнях української діаспори і тепер у незалежній Україні, лише якоюсь мірою відображає фольклорну адаптацію й рецепцію цієї теми.

Уявлення про зміст цих оповідей, цього страхітливого кривавого епосу, яким вивершувався міф про «золотий вересень» 1939 року і майже дволітню «визвольну» місію «перших совєтів», дає недавно видана книга далеко ще неповно зібраних документів, безконечних списків жертв, свідчень і спогадів очевидців про один із найжахливіших проявів большевизму в безпрецедентній за своєю жорстокістю парадигмі злочинів його неоголошеної війни проти українського народу.

Закінчую цей огляд зі свідомістю неповноти і недокладності накресленої фольклорної ситуації і народнопоетичного новотворчого процесу на західноукраїнських землях у зазначений період, а в зв'язку з цим і з почуттям авторського незадоволення. Дає себе взнаки недостатність зібраного фольклорного текстового матеріалу та відповідних відомостей з того періоду і стосовно різних місцевостей західноукраїнського краю.

За даними, на які автор мав можливість опертися, простежуються певні, відмінні від підрадянської України 20-30-х років особливості фольклорного процесу на західноукраїнських землях. Тут краще і повніше збереглася тяглість фольклорної традиції, а в новотворчості виразно позначився вплив актуальних реалій суспільно-політичного життя різних частин Західної України і місцеві події. У народній творчості знайшли вираз посилення суспільно-політичної і української національно-патріотичної свідомості та активне зростання руху опору проти і окупаційних режимів, посилення національно-визвольної боротьби.

Особливо помітний слід у народній словесності залишив знаменитий історичний акт утворення і героїчного захисту Карпатоукраїнської держави. Позначилися в українському фольклорі того часу і сподівання деякої частини західноукраїнського населення на допомогу братів з-за Збруча та вирішення багатьох наболілих проблем буття революційними методами большевицького зразка [7]. Але реальність, принесена «золотим вереснем» 1939 р., період «перших советів» з його катівським терористичним апогеєм у червні-липні 1941 р. – фактично поклали край цим ілюзіям.

Література

1. Коломийки / Упоряд., передмова і примітки Н. Шумади. - К., 1969. - С. 384. - № 4475.
2. Там само. - С. 383. - № 4471.
3. *Колесса Ф.* Фольклор великої вітчизняної війни // Копія машинописного тексту. - С. 14-
4. *Калесса Ф.* Фольклор великої вітчизняної війни... - С. 14. 54 Коломийки. - К., 1969. - С. 385. - № 4486. 38 Там само. - С. 383. - № 4466. 36 Там само. - С. 385. - № 4488.
5. Якоюсь мірою цей варіаційний процес відображають опубліковані тексти цій колядки, зокрема варіанти і різночитання в збірнику З.Лавришина «Пісні УПА» (1996-1997. - С. 369).
6. Таких публікацій було досить багато див.: *Мороз М.* Бібліографія українського народознавства. У 3-х томах. - Т. 1. Фольклористика. - Кн. 2. - Львів, 1999. - С. 550-552. Тема «золотого вересня» розробляється в різних оглядах і узагальнюючих працях про український фольклор радянського часу, зокрема і в праці «Українська народна поетична творчість. - Т. ІГ. Радянський період» (К., 1958). " *Дзюба І.* Кати і жертви // Романів О. Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. - Львів-Нью-Йорк, 2002. - С. 5.

7. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – Львів-Нью-Йорк, 2002. – 429 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 14.12.2010р.
Рекомендовано до друку докт. філол. наук, проф. Гарасимом Я.І*

**«GOLD SEPTEMBER», 1939
IN FOLK-LORE TRANSFORMATION**

R. F. Kyrchiv

*Institute of Ukraine named by I. Kryp'yakevych NAN of Ukraine;
16, Kizelnyts' street, L'viv; tel. 038(322) 62 25 13*

In the article an attempt is made to reveal the folklore transformation of "Golden September" of 1939. The author proves the authenticity of folk art in various songs, legends, proverbs and more.

Key words: *folklore, song recordings, "Golden September" of 1939, transformation, folklore modification.*